

Dünya İnsan Bilimleri Dergisi

World Journal of Human Sciences

ISSN: 2717-6665

Temmuz 2023

Cilt/Volume: 2023

Sayı/Issue: 2

Olmayarı Okumamak - İlk Türk Matbaası Üzerine

*Not Reading What Is Not - On the First Turkish Printing House**Sümevra Çalışkan**

Özet

Osmanlı İmparatorluğu'nun gerileme anlatısı çerçevesinde ele alınıp değerlendirilen matbaanın Avrupa'nın aksine oldukça geç bir tarihte tesis edilmesi, son yıllarda "gerileme paradigması"ni tadil çerçevesinde yeniden değerlendirilmiştir. Bu değerlendirme birçok profesyonel tarihçinin ittifak ettiği "talep yokluğu" açıklamasına dayanmıştır. Bu çalışma bu yaklaşım çerçevesindeki tezleri değerlendirmeye hasretmiş, bütün tezler ele alınmamıştır. Değerlendirme neticesinde açıklamaya farklı bir perspektiften bakmanın gerekliliğine ulaşılmıştır. Bilimsel hakikatin ortaya koyulmasının akademik hiyerarşiyle ilgisi olmadığı bilgeliğinden hareket edilerek tezler ve söylemlere yönelik değerlendirmede bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Avrupa, Lale Devri, Matbaa, Osmanlı İmparatorluğu, Talep Yokluğu.

* **Sorumlu Yazar/Corresponding author:** Doktorant, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Gazetecilik Bölümü, skepticalmodest@gmail.com. ORCID: 0000-0002-2728-1821.

Atıf/Citation: Çalışkan, S. (2023). Olmayarı Okumamak - İlk Türk Matbaası Üzerine. *Dünya İnsan Bilimleri Dergisi*. 2023 (2), 305-325.

Abstract

The establishment of the printing press at a very late date, unlike in Europe, has been re-evaluated in recent years within the framework of modifying the "paradigm of decline". This reassessment has been based on the "lack of demand" explanation agreed upon by many professional historians. This study is devoted to evaluating the theses within the framework of this approach; not all theses are addressed. As a result of the evaluation, the necessity of looking at the explanation from a different perspective has been reached. Based on the wisdom that revealing the scientific truth is not related to academic hierarchy, the theses and discourses were evaluated.

Key Words: Europe, Tulip Period, Printing press, Ottoman Empire, Lack of Demand,

Giriş*

İlk kez 1727 yılında Sultan III. Ahmed'in fermanı ve Şeyhülislâm Yenişehirli Abdullah Efendi'nin fetvasıyla ilk Türk matbaası İbrahim Müteferrika tarafından kurulmuştur. Paris Sefiri Yirmisekiz Mehmed Çelebi'nin Sadaret Mektubî halifelerinden olan oğlu Mehmed Said Efendi, Fransa'da ziyaret ettiği matbaadan etkilenerek İbrahim Müteferrika'ya destek vermiştir. Olası tepkileri önlemek maksadıyla 1726 yılında “*Vesiletü't tıbâa*” risalesiyle matbaanın gereği, faydası ve önemini anlatan İbrahim Müteferrika, ilk kez 1718 yılında bir harita matbaası kurmak için aldığı izinle 1719'da birkaç harita da basmıştı. 1729 yılında faaliyete geçen matbaada basılan ilk eser “*Vankulu Lügati*” adıyla bilinen Sıhahü'l-Cevherî'nin tercümesi olmuştur. Yine bu yıl Kâtip Çelebi'nin “*Tuhfetü'l Kibâr fi Esfâri'l Bihâr'ı*” ve bir diğer eseriyle birlikte başka tarih eserleri basılmıştır.

Matbaanın tesis edildiği muhit ve donanımının bir kısmı İbrahim Müteferrika'nın hususi mülkünde olsa da matbaanın masraflarını ve çalışanlarının günlük beslenme masraflarını dahi devlet karşılamıştır. Kitapların fiyatlarını belirleyen de devlet olmuştur. Müteferrika, 1747 yılındaki vefatına kadar 17 kitap basmış bunların tiraj sayısı ise 10.000-11.000 kadar olmuştur. Basılan kitaplar tarih, coğrafya, dil gibi konular ve askerlikle ilgili alanlardadır. (Afyoncu, 2014: 409-413). Bir başka veriye göreyse 1729-1742 yılları arasında 16 baskı olarak 22 cilt basılmıştır. Eserlerin basıldığı kâğıtlar Fransa'dan ithal edilmiştir (Sabev, 2016: 246-247).

Osmanlı coğrafyasında Türk anasının ilk matbaasının kuruluş ve bastığı eserlere dair bilgiler ele alındığı ölçüde oldukça sarihtir. Buna karşın matbaanın geç tesis edilmesi önemli değerlendirmelere konu olmuştur. Bu değerlendirmeler son yirmi yılda yeniden değerlendirilmiş ve “*talep yokluğu*” tezi ve bu çerçevedeki yeni tezler birçok tarihçi tarafından kabul ve ifade edilmiştir. Bu çalışmada söz konusu tez; tarihsel örnek, tarihsel kıyaslama, metodolojik eleştiri yöntemleriyle ele alınmıştır. Çalışmanın maksadı, önceki değerlendirmelerin bütünüyle uygun olduğunu savunmaktan ziyade mevcut tezi değerlendirmektir.

1. Matbaanın Geç Tesis Edilmesi Tartışması

Osmanlı tarihiyle ilgili en ihtilafli konulardan biri “matbaanın geç gelmesi” ifadesiyle açıklanan matbaanın geç tesis edilmiş olmasıdır. Son yıllara kadar bu gecikmeye sebep olarak, günah kabul edilerek tesisine izin verilmediği ve hattatların karşı çıkıp boykot ettiklerine dair

* Bu çalışmanın yazarı, Doç. Dr. Erol İlhan ve Prof. Dr. Aytül Tamer Torun'a müteşekkirdir.

tezler öne sürülmekteydi. Bu teze karşı çıkan yeni yorumlayışa göre, bu tezler temelsizdir. Ancak bu temelsizlik savunusunda önemli tarihsel gerekçelendirme ve metodolojik hatalar bulunmaktadır. Bu çalışmada bu hatalar ele alınmaktadır “Yeni tez” denilebilecek bu teze dair ilk değerlendirmeleri en eski tarihli kaynaktan başlayarak ele almak temelde tarih çalışması olan bu çalışma için en uygun yöntemi teşkil etmektedir. Bu tez “talep yokluğu” çerçevesinde ifade edilen “okumadığımız için” (Afyoncu, 2014: 413) “okuyucu kitlesinin sınırlılığı” (Koloğlu, 2020: 15) minvalinde tekrar edilmektedir.

Matbaanın 18. yüzyıla kadar tesis edilmemiş olmasının, ulemanın şeriata aykırı bulması olduğu tezini eleştiren Niyazi Berkes’in eserinin Türkçe ilk baskısı 1973 yılına aittir. Berkes, ulema tarafından direnildiğini gösteren hiçbir delil olmadığını ifade eder. Berkes ayrıca, Şeyhülislâm Abdullah Efendi’nin matbaa tesisi için fetvayı hemen verdiğini, ulemadan 11 kişinin ilk kitabın başına eklenen takrizler yazdığını belirtir. Berkes, matbaa eserlerine müteakip bir eleştiri gelmediğini, Patrona Halil İsyanında da kitap basımına karşı bir talep öne sürülmediğini ve matbaayı kapatma yönünde bir olayın vuku bulmasına dair bir kaydın olmadığını da ifade eder. (Berkes,2016, 58-59). Bu ifadelerle ilgili değerlendirmeler aşağıda yapıldığı için burada bu bilgiyle iktifa edilmektedir. Berkes’ten sonra özellikle son yıllarda popüler isim ve eserler bu tezi oldukça yaygınlaştırmışlardır ve bundan dolayı bu minval üzere olan tezlerin değerlendirilmesi gereği ortaya çıkmıştır.

2000 yılına ait bir eserde “matbaa neden gelmedi” tartışmasına Prof. Dr. İlber Ortaylı “*ihtiyaç hissetmedi. Bu çok açık*” cevabını vermiş ve eklemiştir: “*Matbaanın geldiği tarihte en çok okunan kitabın bugün kütüphanelerdeki saklanmış ve saklanabilecek, saklanması ihtimal dahilinde olan nüshalarına bakıyorsun, 100-150’yi geçmiyor. Yani 100-150 tane kitap basılmaz hiçbir matbaada. Böyle bir iş için matbaa getirilmez. Herkesin malûmu bu*” (Ocak & Ortaylı, 2000: 11-12). Buradaki değerlendirmenin ölçütü muğlaktır ve esasen sebepten çok sonuç üzerinden değerlendirildiği anlaşılmaktadır. Bunun detayına aşağıda yer verilecektir. İlaveten bu ifadelerin yarattığı sorular da cevapsız kalmaktadır. Neden bir matbaa kendini bu kadarla sınırlasın yahut neden daha fazlasını basmamıştır? sorularına verilecek cevabın “okumama” olması uygunsuzdur ve “*150’yi geçmiyor bunun için matbaa getirilmez*” ifadesi haklılaştırmaktan başka bir işleve sahip görünmediği gibi neticeden sebep üretme hatasına düşülmüştür. Söz konusu matbaa, sınırlı yayın çeşitliliği ve geniş coğrafyaya yayma yoluna gidilmemiş bir matbaadır. Bu husus aşağıda genişletilecektir.

Yine İlber Ortaylı’nın 2008 yılına ait “Avrupa ve Biz” kitabında sebep, talebin olmaması olarak ifade edilir. Yobazların matbaaya karşı olmasına karşı çıkan Ortaylı’ya göre; okuyan olsa kitaplar Venedik’te basılır gelir. Viyana ve Venedik’de arap harfli matbaaların

bulduğunu ve Türkçe kitap basıldığını belirtir. Ermeni Mehitaristlerinin Arapça ve Türkçe İncil bastıkları ve Osmanlı ülkesinde yaydıkları belirtip “o gelir de başka kitap gelmez mi?” diye sorar. (Ortaylı, 2008: 31-32).

Fakat Ortaylı'nın söz ettiği baskıların misyonerlik maksatlı olduğunu düşünmek tarihsel olarak daha mümkündür. Üstelik Osmanlı coğrafyasındaki kültüre, tebaanın kültür ve talebine, sanatına, estetik zevkine, kurmacasına, şiir biçimine vb. uygun eserleri neden Venedik yaysın, bilsin gibi sorular ortaya çıkmaktadır. Bu ifadeyle zımnen, Osmanlı topraklarında yaşayan yazar ve düşünür olamayacağı en başından kabul edilmiş, ithalin her konuda başat olabileceği de benimsenmiş görünmektedir. Bu türden bir yaklaşım, Venedik kültür, sanat ve düşünüş iklimiyle Osmanlı tebaası çeşitli unsurların farklılıklarını da yok saymaktadır.

Ortaylı, meselenin kitabın okunmaması olduğunu, el yazmasının kâfi geldiğini, 50 kopyanın dolaşıma girip, dinlenme vasıtasıyla yayıldığını ve maksadın hasıl olduğunu ifade eder. Müteakiben “o toplumda her eve kütüphane kurup, kitap doldurmak diye bir hastalık yok bugünkü gibi” (Ortaylı, 2008: 31-32) bir garip ifade ve matbaasızlık neticesini görememe yahut örtme cümlesini kurmaktadır. Yahudi ve Ermenilerin matbaa kurduğunu ama “*bir şey olmadığını*” ifade edip Rusya'ya 16. yüzyılda matbaa tesis edildiğini fakat esas kitap basıp okumanın 18. yüzyılın işi olduğunu, bunun kitaba talep olmadığı anlamına geldiğini belirtir. Hatta bu, “*gerçekçi bir batılılaşma kıstası değildir.*”

Okuryazarlık kültürünün edinilmesi başlı başına önemli bir olguyken “bir şey olmadığı” ifadesiyle tarihten kendi beklentisi yahut Avrupa tarihiyle aynı etkiyi beklentisinden hareket ettiği görülmektedir. Ayrıca, Batılılaşma kıstası olmamasını neye dayandırdığı, gerekçesini açıklama gereği de duymamaktadır. Kaldı ki matbaa gibi son derece önemli bir konu, hakikaten “Batılılaşma kıstası” olmasa bir köşeye atılacak, önemsiz bir mesele midir?

Yazarın müteakiben sarf ettiği en garabet ifade herhalde Yahudi, Ermenilerin bilmediği anlayış-politika, nihayetinde Osmanlı yönetimi atında bulunma, Rusya'da 16. yüzyılda kaç matbaa olduğu, matbaa politikası gibi verileri bir tarafa atarak haklılaştırma hamlesinde bulunmasıdır. Kitabın 18. asır işi olduğu ifadesiyse, aşağıda yer verileceği üzere tarihsel olarak olgusallık taşımamaktadır. Olasılıkla Osmanlı'ya 18. yüzyılda 1 matbaa tesisini haklı çıkaracak biçimde tevil edilmektedir.

Revaç bulan ve yeni tezi savunan popüler diğer bir eser, ilk baskısı 2011 yılına ait olan “*Sorularla Osmanlı İmparatorluğu*” kitabıdır. Burada Doç. Dr. Erhan Afyoncu'nun önceki tezleri reddederken verdiği cevabı yahut tasvibi de bu minval üzeredir: “*gerçek çok basittir: matbaa okumadığımız için gelmedi*” yargısını açıklarken Afyoncu, önceki açıklamalardan olan İstanbul'da meskûn 90.000 hattatın engel olduğu tezinin araştırılmadan yalnızca üzerinde

düşünülünce dahi mümkün olmadığını belirtir ve İstanbul'da bu kadar hattat¹ bir yana esnafın dahi olmadığını ifade eder. Bu noktada bu sayının abartılı olduğu düşünülebilir ancak bu abartılı sayı, hattatların karşı çıkmış olabileceği tezini bütünüyle geçersiz kılmaya kâfi gelmemektedir. Afyoncu'nun *"bu kadar hattatımız olsa kütüphanelerde milyonlarca cilt yazma eserimizin olması gerekir"* çıkarımını da meşhur İstanbul yangınlarını ve oldukça az olan kütüphane sayısını göz ardı etmesi sebebiyle güçlü bir tez vasfına sahip görünmemektedir.

Afyoncu, matbaanın günah addedildiği için reddedilmesi sebebiyle geciktiği tezine *"böyle bir sebeple matbaanın geç geldiğine dair elde hiçbir delil yoktur. Bu tamamen ideolojik bir yorumdur"* ifadeleriyle karşı çıkmıştır. Fakat bu türden delilin yokluğu, bir yönüyle basım-yayım kültürünün yani matbaanın tesis edilmemiş olmasının da bir neticesidir.

İlk matbu kitap alan kişilerin Osmanlı saray ve merkez bürokrasisinde görev alanlar ile imam, hatip, müderris, şeyhülislam, müftü, kadı gibi ulema mensupları olduğunu ifade eden Afyoncu, bundan hareketle *"özellikle ulemanın kitap alması matbaaya karşı olmadıklarını açıkça ortaya koyuyor"*² yargısında bulunur. Halbuki bu olgu ve buna dayanan bu yorum metodolojik olarak sıkıntılıdır ve hatalı bir neticeye yol açmaktadır zira matbaanın Avrupa'da yaygınlaştığı ve Osmanlı coğrafyasında tesis edilmediği 16.yüzyıldaki ulema sınıfının (olası) tutumunu Müteferrika matbusunu edinen 18. yüzyıl ulemasının tutumuyla özdeş tutmaktadır. Görevde bulunan bir Şeyhülislam yahut ulema sınıfının 1 yıl sonra dahi kararının değişebileceği göz önünde bulundurulduğunda 18.yüzyılda karşı çıkmamış ulema mensuplarının tutum ve görüşünün 16.yüzyıldaki ulema sınıfına da ait olduğunu savunmak mümkün görünmemektedir. Papalık da Giordano Bruno'nun bazı tezlerini çok sonraları kabul etmiştir ancak Bruno'yu yakarak öldüren Papalık ile aynı papalık değildir, düşünce yapısı itibariyle Bruno'yu yakan Papalığı temsil etmemektedir. Galileo'nun başına gelenleri tekrar etmekse gereksizdir ancak daha sonraki Papalık bu tezi kabul etmiştir.

Berkes de matbaanın sınırlanmasının şeriattan değil Osmanlı devletindeki lonca sınırlamalarından geldiğini (Berkes, 2016, 58) ifade eder. Ancak lonca sınırlaması açıklaması matbaanın 18. yüzyılda tesisiyle beraber ortaya çıkan bir durumdur, ulema tutumu ve şariat konusunda yukarıda zikredilen "temsil" meselesi geçerlidir. Berkes de basımcılıkta gecikme ve tesisinden sonra ağır bir gelişme seyretmesini teknik ilerlemelerin varlığı, yeterli kâğıt üretiminin olması gereği, yeterli okuyucu kitlesinin bulunması nedenlerine (Berkes, 2016,61)

¹ Hattatlar konusuna, diğer bir yazar olan Beydilli de değinir. Burada ifade ederek gereksiz tekrara başvurmama yolu tercih edilmiştir. S.13

² Berkes ve Beydilli de bu hususta benzer ifadelerde bulunur ancak başka bir araştırmacının bulgusu çerçevesinde değerlendirildiğinde de bu hususta yanılığa düşüldüğü görülmektedir. Buna tekrara düşmek pahasına da olsa aşağıda yer verilecektir.

bağlamıştır. Bu izahlara dair değerlendirmeler aşağıda yapılacağı için burada tekrar edilmeyecektir.

Eski tezleri eleştirip yeni tezlerini detaylandıran Afyoncu, matbaa meselesinde “gelmemesi” tartışılırken “*geldi de ne oldu*” sorusunun meseleyi rahatlıkla çözüme kavuşturduğunu savunur, tartışılanın daima “*geç gelişi*” olduğunu fakat tesisinden sonra ne olduğu üzerinde pek durulmadığını kaydederek önemli bazı rakamlar verir. Buna göre; İbrahim Müteferrika’nın matbaayı kurmasından vefatına kadar geçen 20 yıllık sürede 17 kitap basılmış, vefatından sonra sadece 1 kitap basılmış ve müteakip 27 yılda matbaa faaliyeti durmuştur. Bu durum matbaa faaliyetlerinin Müteferrika gayretleriyle yürüdüğünü ancak buna karşılık “*toplumda kitap basımına fazla bir rağbetin olmadığını gösterir.*”³ Bu ifadeye müteakiben Avrupa’da ve Japonya’daki 10.000 çeşit kitap gibi sayılarla kıyaslayarak yukarıda verilen Osmanlı matbaa tirajını verir ve (aradaki uzun sürecin değişen koşullarını ve dolayısıyla sebeplerini de bir kenara atarak) bugünden meşruiyet devşirmeye çalışarak “*Türk toplumu kitap okuma alışkanlığını hâlâ kazanamadı*” yargısında bulunur. Son olarak matbaanın geç tesisi hususu ele alınırken toplumsal talebin ve altyapının ne ölçüde olduğunun iyice incelenmesi ve bunun gecikmeye ne denli tesir ettiğinin belirlenmesinin konuyu daha iyi açıklayacağını salık verirken eski tezlerin “*boş tartışmalara*” sebep olduğunu ifade ederek “*Matbaa Türkiye’ye okumayı ve kitabı sevmeyi bizden geç geldi*” (Afyoncu, 2014: 413-414) üstünkörü ve genelleştirici izahını getirir. Oysa “talep” ile açıklamak kıyas ölçütü olan Avrupa için dahi uygunsuzdur ve buna aşağıda yer verilmiştir. Bundan önce diğer tarihçilerin tezlerini de ele aldıktan sonra toplu bir değerlendirmede bulunmak daha uygundur.

Bu hususta yapılan son çalışmada Prof. Kemal Beydilli, İbrahim Müteferrika’dan önce Türk matbaasının tesisi için yabancıların bazı girişimde bulunduğuna dair kayıtların bulunduğunu ve bunların sıhhatinin tam olarak tetkikinin güç olduğunu belirtir. Bu girişimlerden ilki Venedik’ten güzel hurufatlı bir matbaa takımının getirtilmesidir. Başka girişimlerdeyse; bir İngiliz tarafından gerçekleştirildiği ancak her iki girişimde de matbaa malzemelerinin müsadere edilip denize atıldığı, matbaa gereçlerini getirmek isteyen bir mühtedinin idam edildiği, IV. Mehmed zamanında da yapılan girişimin ulemanın müstensihlerin geçim sıkıntısı yaşayacakları ikazıyla akamete uğradığı ve son olarak diğer bir girişimin de sadrazam tarafından önlendiği Babinger tarafından kaydedilmiştir. Ancak Beydilli bunlar için “*pek fazla inanılrlığı ve geçerliliği yoktur*” (Beydilli, 2019: 12) ifadelerini kullanır ancak neden geçerlilik ve inanılrlığı olmadığına dair kanıt bir tarafa bir gerekçe dahi sunmaz

³ Aynı hususu Beydilli de ifade eder. Aşağıda bazı noktaları değerlendirileceği için burada yer verilmemiştir.

ki bu tarih tetkiki için olmazsa olmaz bir gerekliliktir. Tarihî vaka ve durumları “inanma” minvalinde değerlendirmek günümüz tarih anlayışı için olumsuz bir duruma tekabül etmektedir. Bir başka araştırmacı “inanılır” bulursa kabul mü edilecektir? Bu derece sübjektif yargılarla tarihin evrileceği ilmi düzey geriye gitmekten başka bir netice getirir görünmüyor.

Beydilli, 1727 yılında faaliyete başlayan ilk Türk matbaasının “*genelde vahim bir gecikme olarak gösterilmiş olması*” nı “*tutarsız bir değerlendirmeden başka bir şey değildir*” şeklinde niteler (Beydilli, 2019: 12). Geç gelme tezinin tekrarından haz alındığını ve geri kalmışlık ve çağı yakalayamamanın vebalinin⁴ yüklendiği bir “günah keçisi” haline sokulduğunu ifade eder, bu minval üzere devam eder: “*18.yüzyıl Osmanlı toplumu içindeki okur-yazar kitlenin gayet kısıtlı ve ulema dahil medrese talebelerinin elle çoğaltılan gerekli kitaplarla yeterince donatılmış olduğu gerçeği karşısında her türlü dayanaktan yoksun kalmaktadır... matbaa konusunda toplumun ne böyle bir ihtiyacı ne de beklentisi vardır. Bekleyeni olmayan durağa otobüsün geç veya erken gelmesini tartışmanın ise bir anlamı yoktur!*” (Beydilli, 2019: 12).

Bu ifadelerin değerlendirilmesi de aşağıda yapılacaktır ancak burada sadece benzetmenin uygun olmadığını belirtmek gerekir çünkü yaygın bir matbaa ağının bir yüzyıl boyunca birçok insanda birikim yaratabilme olanağı vardır ve anolojilerin önemli oranda benzerliğe dayanması mantıksal ve dahi retorik olarak da gereklidir, bu mecazla pek ilgisiz olgular kıyas edilmektedir. Retorik ve bilmecemsi üslubuyla ikna edici görünse ve kısmen başarılı olsa da konuya ve meselenin derinliğini aksettirme bakımından uygun görünmemektedir.

Aşağıda daha geniş açıklanacağı üzere matbaa, yetkin ve tebaaya yönelik “*politikasıyla*” birlikte gelmemiştir, İstanbul’da dahi bir matbaa ile bir takım çevrenin ilgisine özel basım yapmıştır. Ancak bu benzetme üzerinden giderek açıklarsak; “otobüsü bilmeyen, aşına olmayanın beklentide olması da durakta beklemesi de beklenebilir mi? Dahası durağa aşına olup işlevsel kullanılabilir mi, kendisine aşinalığı-hizmeti olmayan otobüsü bekleyebilir mi?” minvalinde sorular daha yerindedir ve esası açıklamaya yardım etmektedir.

Bu tezi detaylandıran Beydilli’nin kendi tezini de çürüten bazı noktaları taşıyan paragrafı bu biçimde devam etmektedir:

“*Basım adetleri yanında künye itibariyle de az sayılarda olan son kitapların basıldıkları tarihlerden itibaren ilgili matbaaların (Müteferrika*

⁴ Matbaa noksanlığının yarattığı ilgili alanlardaki geri kalmışlık ve çağ geriliğini başka bir yerde aramanın ne kadar doğru bir yaklaşım olacağını sormak durumu doğuyor bu durumda. Bu hususlarda vebali olmadığı, entelektüel ve kültürel bir birikime, geleneğe, alışkanlığa imkân tanınmadığı yeterince aşikâr değil midir?

matbaası 1742, Kadı İbrahim ve Biraderleri matbaası 1757, Raşid Efendi matbaası 1794) faaliyetlerine son vermiş olmalarının etkisiyle, insanların bunun evveliyatının unutmış olarak, matbaanın ilk defa 3. Selim zamanında açıldığına dair kayıtlar, için gerçeğine yeterince işaret etmektedir. Öte yandan matbaanın açılmasından sonra basılan eserlerin ve bunların satış miktarlarının sayısal verileri durumu daha açık bir şekilde gözler önüne sermektedir. Dikkati çeken diğer bir husus, basma kitapların matbaanın kuruluş gerekçesinde ifade edildiğinin aksine en az elle çoğaltılanlar kadar pahalı olduğudur. Talep kıtlığı ve basılan eserlerin genelde elde kalması, dolayısıyla yatırılan sermayenin geri gelmemesi hâlinin, piyasayı ihtiyacına da cevap verme ruhsatıyla donatılan Üsküdar Matbaası için de söz konusu olduğu bilinmektedir (Beydilli, 2019: 12-13).

Bu paragraftaki en önemli husus “3.Selim döneminde açıldığına dair kayıtlar için gerçeğine yeterince işaret etmektedir” ifadesi olsa gerek. Bu olgu yazarın ifade edip savunduğu “gerçek”ten çok daha fazla olarak bîhaber kalınma vahametine yani “bilinmeyen otobüs” hususunu delillendirmekte görünmektedir. Yine aşağıda açıklanacağı üzere “talep kıtlığı”ndan söz etmek için öncelikle Osmanlı tebaasının yaygın olarak bilgisi olmalı, nihayetinde bilgisi olmayanın talebi de olmaz. Yine basılan eserlerin elde kalmasını “kendisine hizmet vermeyen otobüs” bağlamında değerlendirmelidir. “Piyasanın ihtiyacı”ndan söz etmek için sanırım öncelikle geniş bir piyasanın olması da gerekli görünüyor.

Beydilli; matbaanın geç tesisinde müstensihlerin karşı çıkışlarının sebep olamayacağı savı için, Avrupa’da da karşı çıkışların olduğunu ve dolayısıyla bu tezin geçersiz olduğunu (Beydilli, 2019: 13) belirtir. Fakat bu hususta konu karşı çıkma meselesi değil, yönetimlerin hangi tavır yahut tutumda bulunduğu, hangi yönde tepki verdiğidir. Avrupa’da hükümdarların bu tepkileri görmezden gelerek tesis etmiş olmaları Osmanlı yönetiminin de bu doğrultuda karar verdiği anlamını taşımaz. Beydilli’nin bu tezinin geçerli olması için -asgari düzeyde ilk olarak- Osmanlı yönetimin de Avrupa ile aynı koşullarda, tutumda ve dinamiklerde hüküm sürüyor olması, olayları benzer yorumlamaları gerekirdi ancak bundan da söz edilemez.

Yine Beydilli, 18. yüzyılda Osmanlı coğrafyasında 80.000 müstensihin bulunup bunların 6000 kadarının İstanbul’da faaliyet gösterdiklerini belirterek eserlerin yeterli sayıda çoğaltılabileceğini gösterdiğini ifade eder. Ek olarak ekonomik kaygılar sebebiyle karşı çıkacak önemli bir kitleyi teşkil ettiklerini kaydeder. Bu problemin yalnızca dinî konular, dolayısıyla talebe ve hocaların ders kitapları dışında kalan eserlerin basılmasına izin verilmesiyle çözüleceğini ifade eder. Bu son ifade bilindiği gibi 18.yüzyılda üretilmiş bir çözümler olarak

uygulamaya geçirilmiştir. Bu çözüm 16 ve 17. yüzyılda kabul edilebilir görülmemiş olabilir. Son olarak 18. yüzyılda kabul edilmiş olması önceki yüzyılların ulemasının da kabul etmiş olduğu bir çözüm olarak gördükleri neticesini vermekten çok uzaktır. Yazar, bugünden geriye bakarken teleolojik bir hataya düşerek sonraki çözüm, oluşumları önceki zamanlara hasretmektedir. Oysa ilk zamanların tutumu bu çözümü düşünülemez yahut uygulanamaz kılmış olabilir. Nitekim yazarın kendisi de 1802 yılında Mühendishane matbaasının Üsküdar'a naklinde aradan geçen "75 yılın bu türden hassasiyetleri "zail" kaldığını" (Beydilli, 2019: 13) ifade etmiştir

Beydilli Metin Kunt'un tezi olan, Müteferrika matbaasının Avrupa'da olduğu gibi İncil, Tevrat gibi kutsal ve dinî kitaplar basmış olması durumunda matbaanın daha parlak bir gelişme göstereceği varsayımını eleştirir. Ona göre, eğer bu mümkün olsa ilk kez basıldığı 1871 yılında önemli bir talep gerçekleştirdi ancak netice bu yönde olmamıştır. Batı'da milyonlarca sayıda basılma sebebinin, dindarlığa ek olarak okuryazarlık oranının buna sebep olabileceğini, yine Batı'da okuryazar olmayanların dini gereksinimleri için kutsal kitabı resimlerle ifade eden varakların matbaanın işlevini artırıp yaygınlaşmasına katkıda bulunduğu bilgisini verir. Buna karşın Osmanlı dünyasında dinin öngördüğü resim yasağı sebebiyle bu türden bir alternatif okumanın da mümkün olamayacağını da ekleyerek yukarıda yer verilen Müteferrika matbaasının tirajını aktarır. Bu sayının gayrimüslim matbaalarında basılan eser, çeşit ve tirajının fazlalığıyla kıyas ederken okur-yazarlık oranları ve matbu eserlere olan taleplerindeki farkta aramanın yanıltıcı olduğunu ifade eder. Esas sebebin Türkçe basımlı kitapların imparatorluk içerisinde bu dili anlayan daha kısıtlı (Türklerin Ermeniler bir tarafa Yahudilerden de az olduğu gerçekten ifade edilebilir mi?) kesime hitap ettiğini ancak Yunanca, İbranice, Ermenice kitapların Osmanlı sınırları dışında yaşayan çok daha geniş kesime sunulabildiğini, yurt dışına da sevk edilmesi dolayısıyla oldukça geniş bir pazara sahip bulduklarının dikkate alınması gerektiğini ifade ederek Müteferrika ve sonrası matbaalarla kıyasın uygun olmadığını ifade eder (Beydilli, 2019: 13-14). Ancak Müteferrika matbaasının İstanbul'un sadece bir semtine açıldığını ve İstanbul dışına dahi açılmadığını görmemekte yahut görmezden gelmektedir. Yani müteferrika matbaasından başka matbaa tesis edilip bir matbaa "politikası" ile hareket edilmemiştir.

Bu ifadeleri sırasıyla değerlendirmek gerekir. Öncelikle Batı'da Katolik Kilisesinin tek egemen olduğu yüzyıllarda "halkın" İncil okumasının yasak olduğunu ancak Protestanlık ve müteakip süreçlerle ilk kez halkın okumaya başladığını belirtmek önemlidir. Çünkü bu süreçte yoğun olarak papazların aradan çıkarılıp Kitab-ı Mukaddes'in kişilerin kendilerinin okuyup yorumlayabileceğine dair yoğun bir propaganda gerçekleştirilmiş, bu yönde bir anlayış ve

tutum egemen olmuştur. Avrupa Hıristiyanlarının “Kitab-ı Mukaddes” ile münasebetlerinin özel bir ilişki ve dönüşüm safhası vardır, bu olgusal bir kenara bırakılarak sadece kutsal kitap olmalarından hareketle kıyas yapılması tarihsel ve metodolojik olarak uygun değildir. Bundan dolayı Avrupa’da hararetle bir politik ortam ve kanlı savaşların da meselesi olan bir hususun bir ciheti olarak, yüksek talebin olağan olduğu ifade edilmelidir. Resim hususu ise uygunsuz bir açıklamadır zira ilk Osmanlı matbaası İmparatorlukta bütün tebaaya yönelik yayın yapmamıştır, matbaa İmparatorluğun geniş coğrafyasına gereğince yayılmamıştır ki resim hususu da gündem olabilsin. Kaldı ki resim yasağı varsa da minyatürize yasağı söz konusu değildir. Ermeni, Yahudi vb. matbaalarının yurt dışına da basım yaptığı hususunda kaynak verilmemiştir ancak İmparatorlukta gerçekten Türkçe yayın yapılamayacak kadar az Türkçe bilindiğini savunmak, Yahudi nüfustan da az olduğunu iddia etmek güçtür. Kaldı ki Avrupa’daki Ermeni yahut Yahudilerin Osmanlı’daki birkaç matbaadan çok Avrupa’daki yüzlerce matbaadan faydalanmış olma ihtimalleri daha yüksektir. Farz-ı muhal Anadolu’da birkaç matbaa tesis edilse halkın konuştuğu dilde basım olurdu muhtemelen ancak bu söz konusu dahi olmamış. Bütün bunlara karşın yazar sonunda “*bütün bu zaafiyetin genelin okur-yazar fukarası olmasıyla ilgili olduğu açıktır. Hulasa seçkinler yazıyor, seçkinler okuyor*” cümlesini sarf eder ki bu da talep yokluğundan ziyade Osmanlı’da matbaanın etkin bir politikayla eyleme geçmeme gerçeğine tekabül eder. Okuryazar fukaralığının kaynağına gitmeden açıklama yapmaya çalışmak noksan neticeler vermekten kurtulamaz. Ancak yazar bu gerçeği görmezden gelerek “talep yokluğu” tezini otobüs alegorisiyle kanıtlamaya şartlanmış gibidir. Zira 1730 yılındaki isyanda isyancıların matbaayı hedef almadığını “*böyle bir kurumdan muhtemelen haberleri bile yoktu*” sözleriyle açıklarken bu durumun aslında neye kanıt olduğunu gözden geçirir. -Müteferrika matbaasından İstanbul’un en etkin kesiminin haberi dahi yokken Tırnova yahut Kayseri’de talep mi olacaktır?- Bu ifade olgusal bir gerçekliğe tekabül ediyorsa İstanbul dışına yayın yapmamış bir matbaanın gecikmesine sebep olarak “okumama” “talep yokluğu” nasıl açıklama olabilir, otobüs mecazı nasıl anlamlı kalabilir, soruları gündeme gelmektedir. Esasen bu olgu bir vahamete değil de neye işaret etmektedir? Beydilli’nin verdiği “*1807’de Nizam-ı Cedid’in sona ermesiyle başlayan darbe ve karşı darbeler döneminde matbaa, başta çağdaş teknik eğitimle ilgili ve içlerinde Fransızca da dahil olmak üzere pek çok kitabın basıldığı yeni sistemin ayrılmaz bir parçasını teşkil etmiş olarak Nizam-ı Cedid’e karşı duyulan tepkinin hedefleri arasına girmiştir*”(Beydilli, 2019: 15) bilgisi esasen ilk matbaanın yetersizliğine de işaret etmektedir ki, kendisi de 1730 isyancılarının “haberlerinin dahi bulunmadığını” dile getirmiştir. Ek olarak 1807 olaylarını o dönem ve söz

konusu isyancıların politik söylemleri bağlamında değerlendirmek de gerektiğini belirtmekte fayda var.

Yukarıda ikinci dipnotta ifade edildiği gibi, ulemanın karşı çıktığı tezine Beydilli de karşı çıkmaktadır. Ona göre ulemanın karşı çıkışının matbaanın gecikmesinde etkili olduğu tezinin “*kabul edilir bir tarafı yoktur*” zira basılan eserlerde matbaaya meşruiyet kazandırmak için Şeyhülislam’ın fetva vermesi ile önde gelen ulemanın takrirler yazmaları matbaayı desteklediklerini göstermektedir. Ek olarak Müteferrika’dan sonra matbaanın işletilmesini üstlenenlerin kadılık da yapmış ilmiye mensuplarından olmalarıyla kitapların basıma hazırlanması ve tashihlerinde “*önemli isimler tarafından temsil edilen ulemadan oluşan heyetler tarafından yerine getirildiği gerçeği göz ardı edilmiş görünmektedir*” (Beydilli, 2019: 15). Bu hususta ilerleyen paragraflarda bu durumun, din adamlarında karşı olmama tutumunun savunulmasının hatalı olduğunu, bu işlerde üstesinden gelebilecek donanımına sahipliğin etkili olduğunu ifade etmiş olması önemlidir zira bir kesimin tutumunun bütün bir ulema sınıfını temsil ettiğini ifade etmek doğru değildir. Ancak gayrimüslimler matbaalarında basılan eserlerin de din adamları tarafından kontrol edildiğini ve bunun bu tür işlerin üstesinden gelmek için gerekli donanımına sahip olduklarından ileri geldiğini de ifade ederken (Beydilli, 2019: 16) aslında bu tutumun din adamlarının matbaayı kontrolde tuttukları gerçeğine de işaret etme yönünü taşıyor olmasını göz ardı eder. Matbaanın “*bekleyeni yokken gelmiş olması*”nda direterek Avrupa’nın aydınlanmacı havasından nasiplenmiş muhitçe tesis edildiğini ve tek başına bu hususun dönemi “*Lâle devrinin zevku sefâ eyyâmı*” olarak algılatan söylemleri tekzip ettiği (Beydilli, 2019: 16) genelleştirici yorumunda bulunur. Buna karşın Lale devri üzerindeki söylemler elbette sorgulanabilir, sorgulanmalıdır ancak sadece İstanbul’a tesis edilmiş tek “bir” matbaa ve bu matbaanın pek de yaygınlaştırılmamış sınırlı eserleri “tek başına” tekzibe kâfi görünmemektedir. (Üstelik matbaayı tesis eden belirli bir anlayıştaki bir gruptur, Lale Devrinin bütün sınıf, grup, katmanını, olası zevk ve sefa eyyamını temsil ettiklerini ifade etmek pek mümkün değildir.) Bütün bunlardan sonra; 1826’dan sonra etkin bir faaliyette bulunan matbaanın yüzyılın sonlarına doğru vilayetlerde yayıldığını ve sayısının yüzleri bulduğunu, sadece İstanbul’da 54 büyük matbaanın işleyerek önemli bir gelişme kaydettiğini, eğitim ve fikrî uyanışta önemli yeri bulunduğunu kendisi de (Beydilli, 2019: 16) ifade etmiştir.

Başka bir araştırmacı olan Ekmeleddin İhsanoğlu da ulemanın direniş gösterdiğine dair “*delile rastlanmadığını*”⁵ söyleyerek matbaaya Şeyhülislam’ın hemen fetva verdiğini belirtir

⁵ Bazı kaynaklarda yer alan ve “eski tez”e dayanak olan bütün anlatıları delil sınıfından saymaz ki bu problemlili bir durumdur. Tarihi kaynakları eleştirmek elzem ancak delil değildir demek için güçlü bazı argüman ve gerekçeler gereklidir. Akademik hiyerarşinin en üst unvanı olan “Profesör”lük titri, tarihi kaynağı usulünce çürütme yahut delillendirme yapmadan kesin hükümle “delil değildir yahut delildir” hükmünde bulunma yetkisi vermemektedir.

ve takrizleri veren ulemaya sözü getirerek hiçbirinin matbaanın dine aykırılıktan söz etmediği tezini yinelemiştir (İhsanoğlu, 2019: 395-396). Bu tezin zafiyetine yukarıda yer verildiği için tekrara gerek yoktur. Ancak bunun dışında, bundan daha önemli ve bu tezin zaafı olan bir durum daha söz konusudur. Bu durum matbaaya dair yasal izin, talep ve onayının matbaanın kurulup az da olsa basıma başlamasından sonra ortaya çıkmış olmasıdır. Yani matbaanın kurulmasını müteakip dilekçe, ferman gibi işlemler idari olarak gerekli prosedürün yerine getirilmesidir. Müteferrika'nın "*Vesiletü't Tıbbaa*"sı matbaa için gerekli hazırlıklar tamamlandıktan sonra kamuoyu oluşturmak maksadıyla kaleme alınmıştır. Ek olarak Sabev, ulemanın hiçbir şekilde karşı olmadığı savına şerh düşerek ulema desteğinin matbaada dinî kitapların basılmaması ve basılacak kitapların ulema tarafından tashih edilmesi şartıyla edinildiğini (Sabev, 2016: 159-162) kaydetmektedir ve bu yaklaşım daha sağlıklıdır. Tekrarlamak pahasına yeniden ifade edilmelidir ki 18. yüzyıl ulemasının tutumu bu yüzyıla kadar yaşamış ulema sınıfı yahut şeyhülislamın tutumunu katiyen temsil edemez.

Matbaa hususundaki kanaatini ilmî bir mecburiyet olarak ifade ettiğini belirten İhsanoğlu'na göre matbaacılığın geç başlaması ve müteakiben gelişmemesinin din ve ulema reaksiyonuyla "*hiçbir*" ilgisi yoktur. Ona göre, matbaacılığın başlayabilmesi için gerekli teknik, ekonomik ve entelektüel şartların oluşmasına, matbaayı besleyecek kâğıt endüstrisi varlığına ve üretimini tüketecek okuyucu kitlesinin bulunmasına bağlanması matbaa konusundaki eski dogmaların tesirinden kurtulmayı sağlayacaktır (İhsanoğlu, 2019: 395-396). Bu ifadelerle ilgili söylenecek ilk söz bir tezi "dogma" olarak pejoratif biçimde etiketlemenin ilmi olmadığı ve hakikat arayışını baltalayacağıdır. İkinci olarak madencilik, top tüfek gibi askerî teçhizat, donanma gibi hayli teknik gereği yerine getirmiş imparatorluğun matbaanın teknik ve ekonomik gereğini yerine getiremeyeceğini ifade etmek en hafif tabiriyle yersizlik olur. Kâğıt endüstrisi hususu da bu cümledendir. Eğer matbaa önemsense yahut engellenmemiş olsa tesis edilecek geniş bir matbaa ağının ihtiyaçını karşılayacak kâğıt üretimine yahut ithaline de gidilirdi şüphesiz. "*Entelektüel şartların oluşmaması*" savı ise bulut, yağmur oluşumu gibi doğa olayı olmadığından, yönetimin zaafında aranmalı yahut bu zaafa yol açmış olması muhtemel engellere bakılmalıdır. Üretilen eserin tüketilmesi meselesine ise aşağıda yer verilecektir. Entelektüel şartlar; şartların "oluşması" ısınan havanın nem toplayıp yağış bırakması-bırakmaması gibi atmosfer olayı gibi ele alınamaz.

Lonca misali anlayışın egemen olduğu ölkemiz tarihçiliğinde, bu türden tezler önemli Profesörler tarafından ortaya koyulduktan sonra eleştirmek bir tarafa oldukça güçlü olduğuna kanaat getirilip üzerine uygunsuz yeni örneklerle kanıtlanma yoluna da gidilerek hakikat görünmez olmaktadır. Fakat hakikat arayışı unvanların otoritesini değil, ilmi ürünün kendisini

değerlendirmeyi icap ettirmektedir. Bu yüzden on kadar profesör tarafından daha ifade edilse dahi ifade edilenlerin tarihsel gerçeklikleri, metodolojik uygunlukları gibi yönlerden sorgulanmaması söz konusu olamaz.

Burada önceden ifade edildiği üzere “talep” tezinin nispeten genişçe ele alınması hususuna geçmekte fayda var ancak bunu az evvel ifade edilen uygunsuz örneklerle birlikte ele alarak tekrara düşmeden gerçekleştirmek gerekir.

Son zamanlarda medya vasıtasıyla tanınır olan Emrah Safa Gürkan, bu tezin gücü üzerine kalem oynatanlardan biri. Kesinliğine olan güçlü inanç ve yüzyılları aşan koşulları görmezden gelebilme hâliyle “*Godot’un Matbaası: Neden Okumuyoruz*” (Gürkan, 2021: 65) başlığıyla bu konudaki tezleri tekrarlarlarken katkı olarak, yeni örneklerle “hakikati keşfetmekten” kendini alamaz.⁶ Burada yaygın bir matbaa kullanımının olduğu Avrupa ile matbaa kullanımının 1727 yılına kadar olmadığı Osmanlı okuma oranlarını yani hayli farklı sosyolojik durumları karşılaştırır, bu oranın düşük olmasına sebep olarak kitabın “halk tarafından pek de rağbet görmediği”ni tekrarlar. Bu çıkarım sebep ile sonucun ayırt edilemediğini düşündürür. Görüldüğü üzere hayli farklı iki durum söz konusudur. Kıyas yönteminin hatalı kullanımıyla matbaasız İstanbul medrese öğrencisi terekesindeki azlığı matbaalı Batı ile kıyas ederek “talep” olmadığı neticesine ulaşılmaktadır.⁷ Tereke karşılaştırmanın akla gelen ve sıkıntı yaratan bir yönü, merhumun eşyalarının kayıtlara geçmeksizin dağıtılması/gizlenmesi sosyolojik vaziyeti ve kayıt tutulma oranlarının düşüklüğü nedeniyle⁸ temsiliyet sorunu sebebiyle hatalı sonuçlar vereceğidir. Bu bir yana bırakılsa dahi her hâl-ü kârda matbaanın olmadığı⁹ Doğulu âlim’in kitap sayısı elbette fazla olmayacaktır. 1600 yılı öncesi ve sonrasında aralıklarla süren “Celali isyanları içerisinde önemli bir “suhte” sınıfı olduğu ve bastırıldıkları, medreseden mezun olup ilim üretmenin(!) soya tahsis edilmiş prosedür uğraşı hâline getirildiği hakikati de göz önünde bulundurulduğunda ilmî iştiağın en önemli rağbetlilerinin önünün kesilmesi olgusunun kitaba iştiağı da kırmada etkili olabileceği açıktır. Bu noktada ifade edilmesi gereken tarihin

⁶ Çalışkan, S. (2021). Kitap Kritiği: Emrah Safa Gürkan, *Bunu Herkes Bilir – Tarihteki Yanlış Sorulara Doğru Cevaplar-*, İMGELEM, 5 (8): 89-124.

⁷ Yazar İsmail Erünsal’ın verilerine dayanmaktadır ve kitabına alıp savunduğu tez budur, yeni bir tez geliştirmemiştir, kabulünü yayınlamıştır.

⁸ Bu kısmın alındığı makaleden sonra Orlin Sabev’in bu türden bir bilgi verdiğine bu çalışmayı hazırlarken vâkıf olduğumu belirtmeyi ilmî bir gereklilik olarak ifade etmeyi gerekli buluyorum.

⁹ Orlin Sabev matbaanın başarısını Avrupa ile kıyaslarlarken ilk safhalarıyla kıyaslanmasının daha doğru olacağını belirtir (Sabev 2016: 80-81). Ancak Osmanlı İmparatorluğu Avrupa’da kullanılır ve yayılırken hüküm süren bir devlettir ve 1720’lere kadar tesisi yönünde ciddi bir teşebbüste bulunmamış görünmektedir. Ek olarak aşağıda verilecek olan Avrupa’da tesis edilen matbaa sayıları bakımından da Osmanlı’da matbaanın başlangıç koşullarınca epey noksan olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu yüzden Sabev’in önerdiği kıyas iki yüzyılı aşan süreçte engel olunan “birikim” olanağını görünmez kılar ki bu gecikildiği yahut önemsenmediği olgusunu perdeler. Matbaanın 19.yüzyıldaki etkin kullanımının yarattığı birikim de bu varsayımı destekleyici verileri oluşturur. Sabev, yaklaşımının objektif bir tablo çizmeye katkı sağlayacağını ve böylece matbaanın Osmanlı’ya geç tesisi ve “başarısızlığıyla ilgili kompleksin ne kadar temelsiz” olduğunu gösterebileceğini ifade eder fakat olgu ile kompleksi birbirine karıştırma tehlikesine düşer. “Kompleks” adını verip gerçekliği perdelemek kolaydır fakat yeterince bilimsel gözükmemektedir.

olaylardan bağımsız “teorik” yorumunun tarihi açıklamaya kifayet etmeyeceğidir. Bunlardan daha önemlisi matbaanın daha önce Osmanlı yönetimi için makbul olmayacağına dair düşüncemi güçlü bazı olgulara dayanarak başka bir çalışmada ifade etmişim (URL-1) ancak söz konusu “talep-arz” yaklaşımı bütünüyle hatalı ve anakroniktir çünkü 20.yüzyılın ortalarına dek lord-serfler-kapitalistler hükmü altında olanların isteğini yerine getirme aksi halde teveccüh, seçim kaybetme gibi durumlar ile muhatap olmuyorlardı. Bugün de sunulan her metanın, yayının, programın talepten dolayı piyasaya sürüldüğünü iddia etmek oldukça zordur. Kitabın tarihi üzerine araştırması bulunan Labarre da bu türden bir yaklaşımı reddetmiştir. Yazarın savunduğu gibi Avrupa’da hümanite, reform vb. ile okumaya rağbet olduğu savının aksine Labarre kültürün gelişmesi ve kitap ihtiyacının matbaayı kaçınılmaz kıldığına karşı çıkararak üniversitelerin gelişme döneminde entelektüel bakımdan en ileri olan İtalyan yarımadasında değil de pek de entelektüel bir merkez olmayan 3.000 nüfuslu Ren bölgesinde ortaya çıktığını, bunun da entelektüel itkiden ziyade metal tekniğindeki ilerlemeden neşet ettiğini hatırlatarak “*matbaanın sonraki gelişiminin başlangıç koşullarını unutturmaması*” gerektiğini vurgulamıştır. Yine Labarre’a ve verilerine göre; kitabın yaygınlaşması okurun yaygınlaşmasını sağlamıştır (Labarre, 198?: 48/74). Buradan çıkarılması gereken sonuç üzerinde durulması gerekenin Osmanlı matbaasının yaygınlaşmamasıdır. Başlangıçta Osmanlı yönetiminde matbaanın yaygınlaştırılması düşüncesinde olduğu kaydedilmiştir. Bir Fransız gazetesi ilk matbaa başarılı olduğu taktirde Said Ağa’nın İmparatorluğun önemli kentlerinde de matbaa tesisine çalışacağını yazmıştır. Bunu destekleyen kanıt ise III. Ahmed’in matbaaya izin veren ferman suretlerinin -Tunus gibi yarı-bağımsız devletler de dâhil olmak üzere- eyaletlere dağıtılmasıdır (Sabev, 2016: 160-161). Bu ise matbaanın yaygınlaştırılmamasında ayan ve diğer eyalet yöneticilerinin de ihmali olduğu anlamına gelmektedir.

Bundan çok daha önemli olan boyut ise teknik detaydır. 1727-1729 yılında İstanbul’da tesis edilmiş bir yahut beş matbaanın bütün imparatorluğun okuma-kitap ihtiyacını karşılamak bir yana İstanbul için dahi kifayetsiz kalacağı rahatlıkla ifade edilebilir. Doğru soruları yöneltip¹⁰ gerekli kaynağa başvurarak önemli bilgiler elde etmek esas açıklayıcılık için olmazsa olmazdır. Bu da kitap değil matbaa sayısını sorgulamaktan geçmektedir. 15. yüzyılın sonunda matbaanın 250’den fazla Avrupa kentinde bulunduğu, 150’si Venedik olmak üzere İtalyan yarımadasında 500 basımcı olduğu, İber Yarımadasında 32 kentte basımcılık yapıldığı bilgileri bu bakımdan açıklayıcıdır. (Labarre çok daha fazla olan sayılar da verir ve abartılı olabileceği düşünülerek bu verilere yer vermek uygun bulunmuştur.) Osmanlı’da tesis edildiği 18. yüzyılda

¹⁰ Bu hususta kıymetli olduğuna inandığım kavrayışları edinmemde katkısı bulunan Prof. Dr. A. Elif Emre KAYA’ya müteşekkirim.

ise Köln’de 75 basımcı olduğuna (Labarre, 198?: 48-50) işaret etmek açıklayıcı olmak için kâfi görünmektedir. Diğer bir veçhe matbaada basılan eserlerin imparatorluğun geneline yayılması yönünde bir çabanın olmaması olgusu ile İstanbul’da ve İmparatorlukta meskûn tebaaya ne kadar hitap edildiğidir. Labarre’ın verilerine göre kitap ticaretinin önemli bir meblağ gerektirmesi sebebiyle basımcılar büyük ticarî merkez olan ve üretimin dağıtımını da kolaylaştıran büyük kentlerin ticari dolaşım ağından faydalanma yoluna gitmiş (Labarre, 198?: 53) yani arzı sağlamışlardır. Diğer bir veçhe olarak daha çok kalemiye-ilmiyeye hitap eden Osmanlı matbaa eserlerinin “reklamı”nın ne kadar yapıldığıdır. Burada reklam anakronik değildir, örnek olarak İngiltere’de 1695 yılında basımı düzene giren London Gazette’in çeşitli reklamlarının birçoğunda kitap reklamları da mevcuttur. Üstelik hiç de sembolik olmayan İngiliz kraliyetinin resmî yayını olan Gazette için yönetim imtiyazını kullanarak dış haberleri önce gazetede yer verilmesi zorunlu kılınmış ve başka gazetelerden çok daha fazla iletişim ağına¹¹ sahip olması en fazla edinilen gazete olmasını sağlamıştır (Black, 1987: 93-94; Başer, 2019). İstanbul’da ise basılan eserler bir yana haberinin dahi İmparatorluğun geniş topraklarına yayılması dahi (mevcut bilgilere göre) söz konusu değilken tebaanın haberdar olup da talep sahibi olması ne kadar mümkündür? Avrupa’da neredeyse her kilisede bulunan matbaa bizzat Papa tarafından büyük bir keşif olarak görülmüş matbaayı en etkin kullananlardan biri Kilise olmuştur. Zira matbaa ile endüljans ve makbuzlar daha kolay çoğaltılır olunmuştu ve kilise vaizleri de vaazlarını basıp dağıtma olanağını maharetle ve etkin biçimde kullanmış, manastırlarda da matbaa aletleri doğal bir parça olarak görülür hâle gelmiştir (Housley, 2016: 274-275/291). Buna okuma yazma bilmeyenlere yönelik basılan kelime haznesi sınırlı ve görsellerle, illüstrasyonlarla basılan “*cheap-book*” eserlerinin basılarak yürütülmüş bir boyutu olduğunu eklemek gerekir. “*Cheap-book*”ların maksadı okuma-yazma bilmeyen yahut az bilenlere dahi anlatılacaklar için tasarlanmış olmalarıdır. Benzer maksatlı diğer bir üretim tek tarafı basılı ve ekseriyetle illüstrasyonlu sokak köşelerinde satılan büyük boy broşürleri (*broad-sheet*) de zikretmek gerekir (Wiesner-Hanks, 2016: 15). 1533 yılında Paris’te basılmış bir dua kitabında yayıncının “resmin cahil ve sıradan kişilere” harflerin bilgili kişilere sağladığı kavrayışı sağladığını not ettiğini “harfleri bilmeyenlerin olup bitenlerin gizini illüstrasyonla edindikleri” görüşünü paylaştığını da (Labarre, 1980: 74) eklemek faydalı görünmektedir. İllüstrasyonların eklenme sebebi ise metinlerin ikna ediciliğini güçlendirmek maksadıyla simgeye başvurarak kanıtlama girişimi de olmuştur (Labarre, 198?: 84-85). Dolayısıyla Avrupa’da her kesimden insana uygun arz gerçekleştirilmiştir. Anlaşılacağı üzere Osmanlı’da

¹¹ Bu hususta ufkumu açan dersi dolayısıyla kıymetli olduğuna inandığım kavrayışları edinmemde katkısı bulunan Prof.Dr. Aytül Tamer TORUN’a müteşekkirim.

tesis edilen matbaanın eserleriyle karşılaştırıldığında maksatları ve politikanın da epey farklı olduğu sarihtir. Osmanlılar da gazete olduğunun farkındadır ama matbaayı ikame etmiyor, ettiğinde de gazete ve türevi basmıyor. Burada yönetimden kaynaklı bir düşünce-tutum yahut zaaf olduğu açıktır. Bu husustaki esas yani doğru sorular; “yayma olmadan basmak kâfi olabilir mi, yayma çabası ne kadar olmuştur, olmamişken talep yokluğundan nasıl söz edilebilir”dir. Yeniden vurgulamak gerekirse ürünlerin ve medya ürün-programların ortaya çıkarılıp satışa sunulması olgusunu talep ile açıklamak 20.yüzyıl kapitalist-popülist efsanesi kimi görüşlere göre de yalanlarından biridir. Bu noktada tarih araştırmacısı için Osmanlı kronikleri kadar yaşanılan çağın söylemlerini de cerh etmenin ilmî bir gereklilik olduğunun altını çizmek iktiza etmektedir.

Matbaa hususundaki diğer bir üstünkörü-yüzeysel kıyaslaması ise Batı’da yayılmasında etkili olan “Reform ve Karşı Reform arasındaki dinî polemikler sayesinde geliştiği ve benzer bir durumun Osmanlılarda olmamasının geçerli olmadığı” iddiasına verdiği örneklerdir. Bu örnekten ilkinde göre Kadızâdelilerin başlattığı tartişmaların Katolik-Protestan polemiklerinden “pek farkı olmadığı”dır ki başlı başına hatalı bir argüman yanlış bir çıkarım ve kıyastır. Meselenin ön yüzüne bakıp arka planı geride bırakan tarih-dışı bir yaklaşımdır. Öncelikle Reform döneminde Protestan ve Katolik ülkelerde polemikler olsa da her devlet-düklük karşı yayınları sınırlarına sokmamaya özen göstermiş ve 1555 Augsburg anlaşmasıyla yönetiminde bulunduğu insanlara benimsediği mezhebini dayatma hakkına sahip olmuştur. Eğitimler Katolik-Protestan olma durumuna göre içerikler zorunlu kılınmıştır ve Reform ve Karşı Reform adı verilen süreç hayli maddî geliri olan Habsburglar, Alman Prenslükleri-dükleri, aynı zamanda devlet olan Papalık, İngiliz-Hollanda Krallıkları gibi “düklük-devlet yapılanmalarının siyasi gücü ve mâli imkânlarından neşv-ü nemâ bulmuştur. Önemli gelirleri varsa dahi Kadızâdeliler hareketinin maddi gücü ne kadar büyük olabilir ve Reform-Karşı Reform bütün Avrupa’da geniş çaplı bir yankı uyandırmış 1527 yılından 1648 yılına dek (bu tarihte bittiğini iddia etmek de güçtür) bitmek bilmeyen tartişma ve savaşlara yol açmışken İstanbul’da etkin-sınırlı aşağı yukarı 15 yıllık baskın bir hareketten ne beklenebilir? Esasen beş yıl dahi önemlidir ama bu durumda yine arka plana bakma zarureti iktiza etmektedir. Hareket kendisine yöneltilen tenkit metinlerine karşı metinlere değil şiddete ve saraydaki destekçi hizbe başvurmuştur, matbaanın yokluğu bu eserlerin ortaya çıkmasını engellememiştir. Bazı varoluşları, tarihi birikimleri, gelişmiş araçları “bid’at diyerek dışlaması, kahvenin yasaklanıp kahvehanelerin yıkılmasında etkili olan bir anlayışa sahip olup el yazması metinlerle dahi tartişmadan ziyade saldırganlığa başvurma yoluna gitmişken (Çavuşoğlu, 2021) matbaayı âla-yı vâla ile entegre edip bid’at propagandası yapmasını beklemek lisans düzeyi için dahi uygunsuzdur. Ek olarak Kadızade

hareketi 4. Murad'ın ve ardından sarayda da önemli bir hizbin desteğini alarak zaten siyasi dayanağa sahip olmuştur ve etkisini büyük oranda İstanbul'da yaymaya çalışmıştır. Yazarın "ister Müslüman ister Hıristiyan olsun Osmanlı toplumunda okuryazarlık bu yeni icadı uzun süreli destekleyecek bir seviyeye gelmemiştir" ifadesinin de ne kadar uygunsuz olduğu açıktır. Zira kıyas edilen Avrupa'da okuryazarlık seviyesine göre hareket edilmemiş okuryazarlık teşvik edilmiştir. Kaldı ki Avrupa'daki hareketlerden haberdar olan Osmanlı sınırlarındaki Hıristiyan kiliselerinin "matbaa" ile bu türden bir tartışmayı isteyebileceklerini düşünmek zordur. Yunan ayaklanması döneminde dahi Ortodoks kilisesinin ağırlıklı tutumu muhafazakâr olmuş Batı gelişimlerinin önemli bir kısmı zehirli addedilmiştir (Millas, 1994). Osmanlı gayrimüslimleri de milletbaşları'nın idaresi altında bulunmaktadır, Papalığın önlem alamadığı bu dinsel-kültürel kaymaya, savrulmaya aşına olan milletbaşların onay vereceğini düşünmek - bu yazı akademik olduğu için- safdillik olabilir. Yazarın diğer örneği Sabetay Sevi konusu daha çok Yahudilerin ilgisini çeken bir olgudur ki okuma-yazmanın düşük olduğu bu durumda insanları peşine takmak isteyen birinin göle maya çalma çabası olacağı açıktır. Sabetay Sevi'nin matbaayı edinecek mâli olanağı¹², işletecek ustaları¹³, İmparatorluğa yayacak geniş bir iletişim ağı var mıdır yahut Martin Luther gibi birçok destekçisi yahut bir dük-beylik dahi bulunmakta mıdır ki bu maliyeti karşılayabilsin, himayelerini görüp eyleyebilsin ve erkini sağlamaştırabilsin? Üstelik Sabetay Sevi Protestanlığın doğrudan Katolik Kilisesi-anlayışı, Habsburg egemenliği gibi doğrudan İslâm'ı ve Osmanlı yönetimini hedef almamıştır. Yazar ya tezini desteklemek için "farklı olmadığı" spekülasyonunu öne sürüyor yahut aradaki önemli farkları ayırt edemiyor ki her halükârda sorunlu bir konumda bulunuyor. Yazarın diğer örneği ise Cizvitlerle Ortodoks Kilisesi arasındaki mücadelenin matbaa ile verilememesidir. Bu örnek de noksan bilgilerden çıkarıma başvurmuş yahut üstünkörü yargılarda bulunmuş gözüküyor. Çünkü 1604 yılında beş Fransız Cizvit papazı Osmanlı topraklarında İspanya ve Papalık için ajanlık yaptıkları suçlaması neticesinde Osmanlı topraklarından kovulmuşlar, 1616 yılına gelindiğinde ise önemli sorun halini almışlar, Papa onları Osmanlı yönetiminin dikkatinden korumaya çalışmıştır. Bu yüzden onları korumaya çalışan İstanbul Patrik vekili idam edilmişti. Cizvitler misyon yaymanın yanında çocuk Müslümanları da gizliden vaftiz etmekteydiler ve bu sebepten 1616 yılında sorumlu Papazın cezalandırılarak ölümüne mahkûm edilmesi olayı vukua

¹² Kitabın meydana getirilmesi ve kitap ticareti büyük miktarda para gerektiriyordu/ Matbaacılığın başta gelen sorunu finansmandı, Gutenberg'den beri matbaacıların çoğunun güçlüğü parasaldı zira malzemenin hazırlanması, hammaddenin satın alınması önemli bir meblağ gerektiriyordu (Labarre 1980?: 53/ 69).

¹³ Labarre'ın eserinin 89.sayfası ve çok çeşitli yerlerinde geçtiği üzere Matbaa için Avrupa'nın çok çeşitli kentlerinde "harf dökümhaneleri" kurulmuştur. Sabetay'ın bu türden bir girişime girişmesi ne kadar mümkündür? Bundan başka 19.yüzyıl sanayisine kadar Avrupa'da kâğıt hammaddesi ve paçavrasının az bulunurluğu ve uzun ve nazik bir iş olan elle yapılması sebebiyle sınırlı miktarda bulunmayı sürdürmüş 1798'de icad edilen makine ile mekanik yolla imal edilmeye başlanmıştır (Labarre 1980?: 92). Kadızâdeliler yahut Sabetay'ın bu teknik gereklerin üstesinden nasıl gelebileceği ise muğlaktır.

gelmişti. Öncesinde 1608’de başlayan Ortodoks Kilisesi ile birleşme çabaları ise başarılı olamamıştı. Yine aynı yıl Avusturya Kralı Matthias ile yapılan anlaşma ile Cizvitlere ibadet konusunda izin verilmiş ancak Müslümanların kızgınlığından çekinmiş ve misyon faaliyeti yürütmemişlerdir (Zinkeisen, 2011: 464; Frazee, 2009: 94-99). Vurgulamak gerekirse Cizvitlerin Osmanlı topraklarında hamisi olacak siyasi bir dük-elektörlük-beylik yoktur, Avrupa’da bundan uzak hiçbir hareket başarılı olamamıştır (Çalışkan, 2018). Osmanlı yönetimi misyonerlik yapan bu tarikatı hemen takibata almış, faaliyetlerine son verdirip mensuplarını sürgün etmiş 1453’ten beri himayesinde olan Ortodoks Kilisesinin yanında olmuştur. Osmanlı topraklarında Cizvitlerin açıktan propaganda yapacak saygınlığı da siyasi desteği de yoktur, Fransız elçisi bazı durumlarda araya girmişse de elbette misyonerlik yapmalarına izin verin diyememiştir (Zinkeisen, 2011: 464; Frazee, 2009: 94-99). Bütün bu kıyasların üzerine Avrupa kütüphanelerindeki kitap sayılarıyla girişilen kıyaslamamızın da kısmen kifayetsiz kalacağı açıktır. Zira 15.yüzyıldan beri sayısız matbaanın bulunduğu Avrupa’da 18.yüzyıla kadar basılan kitapları da taşıyan günümüz Batı kütüphanelerinin daha zengin olacağı şüphesizdir. Bugüne ait okuma oranı ise ekonomik, kültürel, siyasi ve sosyolojik bağlamından ayrı düşünülmemeyeceği ve yargının geniş bir sosyolojik açıklamaya dayanmasının gerektiği açıktır.

Sonuç

Bu çalışmada, ilk Türk matbaasına dair yeni tez yahut alternatif açıklamanın metodolojik olarak önemli kusurlara sahip olduğu ve tarihsel olarak açıklayıcı olmadığı, olgusalılıklara dayanmadığı neticelerine ulaşılmıştır. Tarihçilerin olmuşa sadakat, yaşayana hakikat sorumluluğu bulunduğu minvalinde anonim bir söz bulunur. En azından bilim olarak kabul edip icra etmeye çalışanlar için bu böyledir. Ancak hakikat daima güzel olmadığı gibi tatmin edici de değildir. Çağımızın standartlarındaysa ehil tarihçinin vazifesi tatmin değil hakikat arayışıdır, topluma bu minval üzere bilgi sağlamaktır. Buna inanan tarihçilerin de katkısıyla tarihçiler tarafından sıklıkla ifade edildiği üzere; Cumhuriyet’in ilanından sonra oluşturulan devr-i sâbık yaratma paradigmasıyla yazılan Osmanlı tarihi anlatısı sorgulanarak birçok hususta önemli bulgulara ulaşılmıştır. Buna mukabil bu arayış farkında olunarak yahut olunmayarak birçok konuda “mazur” görülebilir kılmaya çalışan açıklamalar üretmiş, bunlardan biri de burada ele alınan matbaa meselesi olmuş görünmektedir. Görüldüğü gibi; ortaya koyulan bir açıklama sorgulanmadan geliştirilmiş, tekrar tekrar fakat “kanıtlayıcı” örneklerle desteklenerek olgu kabul edilmiştir. Ancak yine görüldüğü gibi verilen örnekler ortaya koyulan yeni tezi “teorik” olarak kanıtlamıştır ancak tarih arazisinde ölçüldüğünde, ayaklarının yere basmadığı görülmüştür. Her ne kadar tesis edilmişse de Osmanlı matbaası

etkin ve yetkin bir politikayla faaliyete geçmemiştir. Osmanlı matbaasının en önemli noksanı bu “politikasızlık”tır ve bu İmparatorluğun geneline yayma faaliyetinin de olmayışının sebebidir.

Peki, bu tez neden tarihçiler tarafından benimsenip eleştirilmemiştir sorusuna kolektif bellek bağlamında cevap vermek gerekirse “manevi tatmin” sağlıyor olmasından neşet ettiği ifade edilebilir. Diğer bir neden bellek güdücülüğü tarihçiliğe tercih etmek olsa gerekir ki bu kuvvetle muhtemeldir. Devr-i sâbık tarih anlatısı, hakikate uygun olarak değiştirilmelidir ancak bir yandan da merhumun bütün sabıkası “ak”lanmaya çalışılır gibidir ki bu, yıkılıp gitmiş bir devleti kurtarmaya kâfi değildir. Kolektif belleğin tarihsel düşünce becerilerinde sağlıklı olmasına yol açma ve Giambattista Vico’dan beri Avrupa’da sürekli geliştirilen tarih metodolojisine karşılık bu coğrafyada 17. yüzyıl standartlarına düşmeye sebebiyet verme potansiyeli taşır. Yeterince gecikmiş ve gecikmekte olan bir coğrafya ve bu vaziyeti dert edinenler için bu durumlar yeterince tahrip edicidir. Osmanlı İmparatorluğu yıkılmıştır, kurtarılması mümkün olmayanın imajını kurtarmaya çalışmak değil, yaşayanı geliştirmek gerekir ve esasen kıymetli olan da budur.

Tarih araştırmaları sahasında dünyada revaç bulan bir konu “kolektif bellek” olmuştur. Hatırı sayılır sayıda tarihçi; kolektif bellek ile tarih arasındaki farkları ortaya koymaya çalışmış, çeşitli bilgiler, bakış açıları, yorumlar üretmişlerdir. Bu arayışlar neticesinde tarih metodolojisinin de katkılarıyla James Wertsch tarih ile kolektif bellek arasında 11 maddelik bir farkı tabloştürmüştür. Buna göre kolektif bellek, tarihin zıttı olarak öznel, adanmış tek bir bakış açısına sahip, geçmişle bugünle ilişkilendirme ve olayların geçmiş zamanda olmalarını yadsıma özellikleri gösterirler. Yukarıda ifade edildiği gibi bu matbaa tezi, bu özelliklerin tamamını taşır. Bundan dolayı bu kadar öne çıkmış söz konusu tarihçilerin “belleğe uygun” açıklama yapmaya çalıştıklarını düşünmek istediğimi belirtmem gerekir. Aksi halde tarihçiliğimizin pek de iyi olmayan bir durumda olduğu neticesi ortaya çıkar ki, bunun kabul edilmesi zordur ve değiştirilmesi elzem gözükmektedir.

Kaynaklar

- Afyoncu, E. (2014). Sorularla Osmanlı İmparatorluğu, Yeditepe Yayınları.
- Başer, S. (2019). The London Gazette'de İran (1665-1747). [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Uşak Üniversitesi.
- Berkes, N. (2016). Türkiye'de Çağdaşlaşma. Yapı Kredi Yayınları.
- Beydilli, K. (2019). İki İbrahim- Müteferrika ve halefi. Kronik Kitap.
- Black, J. (1987). English press in the eighteenth century, London & Sydney: Croom Helm.
- Connerton, P. (1999). Toplumlar nasıl anımsar. (A. Şenel, çev.). Ayrıntı Yayınları.
- Çavuşoğlu, S. "Kadıızâdeliler", "KADIZÂDELİLER", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kadizadeliler> Erişim Tar: 19.05.2021
- Fraze, C. (2009). Katolikler ve Sultanlar: Kilise ve Osmanlı İmparatorluğu 1453-1923. (C. Erdek, çev.). Küre Yayınları.
- Gürkan, E. (2021) Bunu herkes bilir. Kronik Kitap.
- Housley, N. (2016). Haçlı seferleri ve Osmanlı tehdidi. (M. Moralı, çev.). Alfa.
- İhsanoğlu, E. (2019) Medreseler neydi, ne değildi. İstanbul: Kronik
- Koloğlu, O. (2020) Osmanlı'dan yirmi birinci yüzyıla basın tarihi. Pozitif
- Labarre, A. (1980?) Kitabın tarihi. (G. Üstün, çev.). İletişim.
- Millas, H. (1994). Yunan Ulusunun doğuğu. İletişim.
- Ocak, A & Ortaylı, İ. vd. (2000). Osmanlı Devleti'nin kuruluğu: efsaneler ve gerçekler. İmge
- Ortaylı, İ. (2008). Avrupa ve Biz. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları
- Sabev, O. (2016) İbrahim Müteferrika ya da ilk Osmanlı matbaa serüveni. Yeditepe
URL-1: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/kulliyat/issue/36872/420668>
- Wertsch, M. (2004). Voices of Collective Remembering, Cambridge University Press, Cambridge.
- Wiesner, M. E. (2016). Erken modern dönemde Avrupa 1450-1789. (H, Çalışkan, çev.).
Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları
- Zinkeisen, J. W. (2011). Osmanlı İmparatorluğu tarihi C. 3 (N. Epçeli, çev.). Yeditepe
-